

יובל לנובל || ברית המצורעים: האם נמצא הפיתרון לאניגמה הגדולה של עגנון

אדם המתפתה לאכול מהפרי האסור, חוה הנצחית הדואגת לביתה וביניהם האחות-המייולדת: לא יפה, גסת מנהגים, חולה, גברית - ומושכת. הרומן "שירה" נפתח מחדש, ומעלה גם חשש כבד

יונתן ראובני | 19.01.2017 | 10:34

הרומן שירה של ש"י עגנון היה ונשאר, וכנראה יישאר, בגדר חידה. אפשר אף לומר שהוא היה בבחינת חידה למחברו, שעל כן לא סיים אותו. כאוהב סדר ב"פתקאות" שלו, נשאר עגנון כאובד דרך מול שירה, אחות רחמנייה גברית ומחוספסת, ומול מנפרד הרבסט, שחיינו נידונו להיות חיפוש אם כי לא בהכרח מציאת הפיתרון לחידה של שירה.

נזכיר את המסגרת: מנפרד הרבסט הוא דוקטור בפילוסופיה, מרצה להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים, שמבקש לקבל פרופסורה. בינתיים הוא שוקד על עבודה גדולה בעניין קבורת העניין בביזנטיין. אשתו הנרייטה, שכבר חשבה את עצמה ל"עץ יבש", נכנסה להריון והיא כורעת ללדת את בתם. שירה היא אחות-מייולדת, טובה כלפי היולדות ורשעית כלפי כל היתר. כלומר כמעט כל היתר, לרבות כלפי מנפרד.

בכל הרומן מתוארות רק שתי פגישות בין השניים שבהן היה סקס. אחר כך הכל אובד ברקע ההיסטורי, הפילוסופי והמעשי של הרומן האהוב הזה. לקורא מתגלות דמויות משניות, מהן מצוירות יפה להפליא, מהן ברישול מה, הכל כפי דרכן לסייע ולשרת את העלילה המרכזית.

אהמר על כך שעגנון עצמו לא ידע מה סופה של "שירה" ועל כן הרומן נשאר בלתי גמור. ואולם, גם אם היה נדפס לאחר עריכה סופית של המחבר, היו נשארות בו אותן חידות שמולן נמצא הקורא את "שירה" עכשיו, ב"סוף" הישן בהוצאה מוקדמת (סוף שבו שירה נעלמת), ובזה החדש, המסתיים בבית המצורעים. באחד, היא נעלמת. בשני, היא מאושפזת כידוע בבית החולים לחולי צרעת ואליה מצטרף הרבסט, המוותר על כל החיים החילוניים, החיצוניים, למען שירה.

כיון שזו חידה, אני שמח לקרוא כל חיבור המנסה להציע פיתרון כזה או אחר לחידת שירה. כאן אתעכב על הפיתרון שמציעה זיוה שמיר בספרה המעניין והקריא מאוד, "שירה חדשה".

לפי דעת המחברת, שתי הדמויות המרכזיות, הנרייטה ומנפרד, הן סמלים של "כל אדם" ו"כל אישה". לכך מביאה שמיר סימוכין רבים, מן המקרא והאגדה וההיסטוריה. אני מצטרף לקביעתה כי שירה, על אף שהרומן נקרא על שמה, איננה אלא דמות שולית וכלל לא "יפה". הרבסט הוא אדם המתפתה לאכול מפרי עץ הדעת, ואילו הנרייטה היא חוה הנצחית הדואגת לביתה.

גם במה שנוגע לנסיבות כתיבת הרומן, מביאה שמיר תזה מעניינת. הרומן, לפי כך, נכתב אחרי מלחמת העולם השנייה. הדבר נכון לפחות לגבי הקטעים שפירסם עגנון ב"לוח הארץ". הקורא יודע אפוא הרבה יותר מן הדמויות על הסוף הטרגי של יהדות גרמניה ויהדות מזרח אירופה, והקונפליקט

בין הידע שלו וזה של גיבורי הרומן, הוא השדה שבו נזרע הספק. חיבור סתום, שעם זאת הוא מרתק וניכרת בו בכל עמוד ידו של מחבר גאוני, הופך למשל.

השאלה המרכזית, המתרוצצת ולא מרפה מן הקורא, היא מה מצא מנפרד הרבסט בשירה? היא לא יפה, היא גסת מנהגים, היא גברית, היא חולה (כתמים על פניה הם כנראה פצעי צרעת), ועל אף זאת מנפרד נמשך עליה. חצי ספר עוסק בחיפושיו של מנפרד אחרי אותה שירה שכבשה את מהותו הפנימית, היפנטה אותו, הראתה לו מה שהראתה לו, כך שכל הסייגים החברתיים ואף האסתטיים נדחו בזה אחר זה לקראתה.

אין זאת אלא ששירה היא החיה הנשית הקדומה, זו שבאה מן האדמה, שהמגע איתה הוא כצורי מפני המוות, שבאה עם סודות אפלים שהיא מוכנה להעניק את פתרונם. שמיר עומדת על האופי השלילי של שירה, על כך שהיא כלילית, שדה בדמות אישה, שבאה כאן לפרוע חשבונות לא מובנים.

שירה היא התענוג האסור. היא ההיפך מכל הנשים המטופחות שהרבסט מכיר. כולן אינטלקטואליות, יודעות איך לנצל את נשיותן למען ביתן, ובראשן עומדת הנרייטה, איילת הבית, כדברי שמיר.

אבל מנפרד נמשך אל החשוק והפראי, אל הסימטאות האפלות, אל המקום שבו הגאולה מגיעה דרך הביבים. הוא, לפי שמיר, מכר את נשמתו לשטן שירה, בכך שהוא מסור רובו ככולו לאישה דיאבולית. היא קוראת לו מעולם אחר שבו אין אפילו ספר אחד, ובוודאי לא ספרייה שלמה או מישהו שיתעניין בקבורת העניים בביזנטיון, משום שכולם מתים לפני שיש להם סיפק לענות בעניינים כאלה, אם בכלל.

שירה היא נציגה של הארעי לעומת הקבע. כאן סוד קסמה הבסיסי. אנחנו שואפים אל הקבע, משעבדים עצמנו למשכנתא, כדי ללעוג כך לגורל שקבע כי יהודי יהיה לעולם זר ומהגר בריבונות של עם אחר. הארעי של שירה לא שואף להפוך לקבע - לא ליהנות בערים שנשבענו להרוס - אלא להפך. היא גוררת את הקבע אל הארעי, ומכאן ככל הנראה חשש עגנון.

שמיר עומדת על ההתחשבות של עגנון בקוראיו. הרומן נכתב, כאמור, אחרי מלחמת העולם השנייה ובמהלך מלחמת העצמאות. עגנון היה ער כמובן לתנועות סביבו, לחוסר האונים של היישוב מול החיה הנאצית, לצורך בליכוד שורות כדי לגבור על האויב מסביב. ספר פסימי שבו הרוע מנצח, שבו הרבסט מוותר על הכל והולך להיות בבית המצורעים ביחד עם אהובתו - לא בא בחשבון. עגנון ביקש לשמור על הצד החיובי של שירה, אף כי בצד זה לא נמצא לה הרבה לכף זכות. היא לא מפתה, בעצם, את הרבסט. הוא המפתה כאן, ההולך אחריה, המבקש להשתחרר מכבלי התרבות למען חוויית יסוד כוללת ודרמטית.

הרבסט, שאותו משווה המחברת למתמיד של ביאליק, יושב אוהל, סמל לעם כמו יעקב אבינו, נמשך אחרי הבהרת, הפצע הצרעתי, של שירה. הפצע הזה קורא לו, לראות בין קפליו את כל מה שפראי ושוקק באדם, את כל מה שהרבסט לא יכול היה למצוא בחייו הפיזיים ואף לא בחייו הרוחניים, שם, מכל הדברים, הוא עוסק בקבורת עניים.

"שתי הנשים בחייו של הרבסט (סתיו) מנוגדות זו לזו תכלית ניגוד. את הנרייטה (איילה) צבע עגנון בצבעי דמותה של השכינה, ואילו את שירה צבע בצבעי דמותה של לילית, המדיחה את הגבר" (ע' 193).

אבל מה הגבר עושה במצב כזה? מדובר, אחרי הכל, במרצה באוניברסיטה, באדם שהצליח להימלט מגרמניה במועד, באב לילדים. אם הוא מסמל את הקבע, את "ישראל", כפי שנטען בספר, אחרי סופו הוא בחינת אות אזהרה מזעזע לקורא. נדמה שהוא הולך אחרי שירה, כבר לא מתוך אהבה, או תשוקה, אלא רק משום שחיפש אחריה, וכיוון שמצא אותה, עליו לחלוק בגורלה.

במהלך הרומן הרבסט מזכיר לעצמו לא אחת את הדברים האלה. אם לא די בכך, בחדרה של שירה יש מעין תזכורת, מְמָנְטוּ מוֹרִי, אותו שכולנו חייבים באזכורו. אבל סוף זה של הרומן, כמו הסוף הקודם, המסתיים בהיעלמות של שירה, מציג את הרבסט כגבר חף מיכולת החלטה. הוא נגרר. הוא מאוהב בזיכרון של שני לילות מין ומוכן לוותר על הכל למען לילה כמותם. האם העוצמה של החוויה תישמר גם בבית המצורעים, כשהשניים מוקפים מוות מסביב?

הרבסט שיכור מהתחלות. הוא זוכר את הראשונות, את ההיוליות, את הסקס השונה כל כך שהיה לו עם שירה, ורוצה בכך שוב. וכשהוא בחיפוש הזה אחרי חוויית יסוד מכוננת, מה הנרייטה עושה? היא נכנסת להריון ויולדת בן.

עגנון, יש לשער, לא יכול היה להשלים עם סוף כזה, כפי שחשב שגם קוראיו לא יוכלו להשלים איתו. ברמת הסמליות, הרי מדובר במעין התאבדות של בני הזוג, ההולכים לבלות את ימיהם הלא רבים עד מותם בצרעת.

אלא שלמזלנו, עגנון הסופר, המספר, גובר על המסמל, אם בכלל התכוון לכך. הסיפור כובש את הקורא ולא מרפה ממנו למרות שלא קורים הרבה דברים חדשים. אמנם זו תקופה סוערת בחיי הישוב, הגינה שהנרייטה מטפחת נופלת שוב ושוב טרף לעזים של הערבים, אבל חיי המשפחה מתנהלים כרגיל. כהוכחה לכך, הנרייטה, "העץ היבש" מגלה פוריות מדהימה, ויולדת את בן הזקונים שלה. כל זה, כאשר הרבסט שרוי למעשה בעולם אחר, עולם של חיפוש אחר שירה ולבסוף השלמה עם גזר דין מוות משותף.

שמיר מביאה את שני הצדדים. היא מזכירה חוקרים שעשו עבודה קודמת בתחום הפרשנות של הרומן (דינה שטרן) וחושפת הקשרים של דברים ומשפטים ברומן להלכה ולמקרא. אבל האם היא מפענחת את סוד הרומן?

חוששני כי על אף הרצון העז, והווירטואוזיות של שמיר, הסוד לא נחשף, משום שהוא לא נחשף לעגנון עצמו. זאת הייתה, לעניות דעתי, הסיבה לכך שהוא דחה את פרסום הרומן בעודו בחיים.

רמזים לפתרון החידה מופיעים שוב שוב אצל שמיר, גם בחזרות מסוימות, שכנראה אין מנוס מהן. אבל אם הסופר הדגול לא מצא לפרסם את הספר בימי חייו - הטיעונים שיהיו אנשים בחוגו של עגנון שיזהו את עצמם, ולא דווקא באור חיובי, בין דפי הספר - הפיתרון לא התגלה לו. על כל קורא, אפוא, לבוא עם כל פתרון משל עצמו, ולשוב ולקרוא את הספר, כשם שאני עושה, שוב ושוב. מתי אפשר יהיה לברוח? אב לילדים לא יוכל לברוח לעולם.

דומה שאין מקום בעולם הזה לשירה ולהרבסט חוץ מבית המוות הוא בית המצורעים. גזירת גורל, כזאת שמזכירה את סיפורו של עגנון "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", לא מאפשרת לשני הגיבורים להיות יחד והם מתייסרים לחוד. מה גם שהרבסט לא בוחר באפשרות אחרת, זו שעליה אמרו חכמים כי "אדם שגבר עליו יצרו, ילבש שחורים ויתעטף שחורים וילך לעיר שאין מכירים אותו ויעשה את שלבו חפץ". הוא נשאר במוקד תשומת הלב של כולם, משתחוה כשחקן שמילא היטה את תפקידו, ועכשיו הכל נגמר.

הרבסט הוא אדם טוטאלי. הוא טוטאלי ביחסו הטוב לבנותיו, ביחסו הרע - בינו ובינו - להנרייטה, ובכלל הוא בובן החושב שהוא מושך בבובותיו, כפי שהוא משך, ללא הצלחה, בבובות המתים העניים של ביזנטיון.

זהו ספר שכל מי שמתענג על רומן מר-מריר, רומן שנשאר סתום ומופלא כאחד, חייב לקרוא. וכאן אנחנו נתקלים בבעיה הרבה יותר חמורה.

מבחינת הרומן, כקורא מיומן, ברור שאחד מהשניים צריך למות. הפתרון החלקי, בגרסה המוקדמת, היה בהעלמתה המוחלטת של שירה, היעלמות שכמוה כמוות. אם נדבק בסוף זה, אין מניעה מכך שהרבסט יחזור בהדרגה אל אשתו ואל משפחתו ואל עבודתו.

אפשרות אחרת היא מותו של הרבסט, וזה כמעט קרה, בקטע שבו הוא ושכרסון (דווקא יהודי מומר) ניצלים ממש דרך נס מיריות אויב. אלא שנראה כי עגנון לא היה מוכן לוותר על אף אחד מבין השניים. להמית את שניהם, אי אפשר. על כן הוא הכניס אותם לבית המוות שהוא בית המצורעים.

הם לא מתים מיד. חסד כזה נשמר רק ליראי השם ועושי מצוותיו. השניים נענשים, ובחומרה, על החטא שחטאו. הרבסט ידבק בצרעת, כשהוא מנשק את שירה החולה על פיה, והוא ימות. גם שירה תמות באותו מוסד שהוא בית מתים. האם עגנון חשב על ההתאבדות של שטפן צווייג ושל אשתו, לאחר שנאשו מן האנושות? ואולי אין כאן אלא הרחבה מקברית של האדונית והרוכל?

והנרייטה? הנרייטה היא אימא אדמה. היא מאסה ביחסי אישות עם הרבסט. היא ילדה ארבעה ילדים - שתי בנות בגרמניה, בת ובן בארץ. היא הארץ המניבה, הנותנת שפע, שפע שיגבר על החסר של ימי המלחמה. היא התקווה הגדולה שלנו. הספר צריך היה להיקרא על שם הנרייטה.

הרבסט - ואולי עגנון - עוקבים בתימהון אחר הימשכותו של הרבסט האנין והמעודן, אל משהו "מלוכלך", שנחשב לקדום ועל כן בעל יכולת מיוחדת להנאה ולהשלמה. אם נסכים שהרבסט פועל מתוך חסר שמוצא בעצמו, אם על רקע משבר שנות הארבעים שלו ואם על רקע הארץ השסועה ואם משום שנמאס לו מהנרייטה האנינה כמוהו - הרי ברור שהוא יימשך אל הניגוד המוחלט של אשתו ושלו.

שמיר עומדת יפה על צד זה של הרבסט, שנמשך, כמעט בכורח או מכוח ההיפנוט, אחרי אישה שבאופן שכלתני הוא צריך אך ורק להתרחק ממנה, ולו מטעמים היגייניים בסיסיים. אבל הוא נמשך. זה סוד האהבה. וכנראה שלעולם לא נדע מה שקרה שם, דרך גבר בעלמה.

אינני יודע באיזו מידה ביקש עגנון ליצור שירה-אלגוריה. נראה לי כי סופר מספר סיפור, וקוראיו ומבקריה עומדים על אלגוריה כזאת או אחרת. לאחר שהובהר לנו כי שירה היא הזרה, הארעית, שבאה לגנוב נפשות של יושבי קבע כמו הנרייטה, ברור לנו שהרבסט, הכרוך אחריה, אבוד. הרבסט רודף אחריה והיא מסתירה את פניה, עד שבסוף היא גוררת אותו למעין התאבדות הדדית.

שירה גרמה לכך שימאס בחייו הקודמים, הנקיים, המוסריים. שירה היא התגלמות הא-מורליות. הרבסט לא חושב עוד על הקריירה שלו, על ספרו שבלאו הכי מדשדש, כמו המחזה שהוא כידוע מבקש לכתוב על פי החומר שצבר. המוצא היחיד שלו הוא ויתור על החיים כפי שהוא מכיר אותם, למען חיים בבית מצורעים, כלומר, סוג של סופיות.

לעומת זאת, ועל רקע הסמליות שעומדת עליה שמיר במשוואה שירה-שרה, הרי יתכן שגם שירה, שהייתה עקרה כל חייה כשרה עד לידתה את יצחק, עוד תפתיע, על אף מחלתה. הרי הגבר שלה הסתגר איתה בבית המצורעים, וסופם מוות, אבל יתכן שמשוואה אחר יקדים לו. אולי היה זה אחד משיקוליו של עגנון לכך ששמר את הספר שירה צמוד לחזה ולא נפרד ממנו כל חייו. וכל השומע יצחק.

אחרי 200 עמודים, שבהם מציגה שמיר את המשולש שירה-הרבסט-הנרייטה, תוהה הקורא מה עוד יש לומר על כך. המחברת טוענת כי הרבסט והנרייטה הם ארכיטיפים, אבא ישראל לעומת אימא אדמה. שירה היא הנחש הבא לסכסך ולהרוס את כל מה שנבנה.

מקום נרחב מוקדש בספר לתיארוך כתיבתו של הרומן. אף שעלילתו מתרחשת בשנות השלושים של המאה שעברה, כאשר הבריטים שלטו בארץ, הנה טוענת שמיר כי הרומן נכתב, לפחות חלקית, ב-1948, עם קום המדינה, והיא מוצאת אנכרוניזמים בטקסט המפריכים את הטענה שהוא נכתב קודם לכן.

שמיר עומדת יפה על רצונו של עגנון לאיזון דמויות. לעומת שירה הפתיינית נמצא את הנרייטה הוולדנית. לעומת ההססנות של אנשי ברית שלום, ואביה בכלל זה, הבת הצעירה מצטרפת לפורשים. הבת הגדולה היא חברת קיבוץ.

המחברת מציגה תזה לפיה הרומן מתאר את המעבר מגלות לריבונות, מ"יעקב" ל"ישראל", כשהרבסט הוא האיש שעל כתפיו נערמת היסטוריה שלמה. עוד טוענת שמיר כי הרומן מתאר את המעבר של העם היהודי מעם של עבדים, לעם "שורר ומולך על גורלו". חיבה מיוחדת נוטה היא לשורשי פעלים בעברית ולמה שאפשר לעשות בהם. אם עגנון אכן כיוון לאפשרויות הרבות של הפעלים האלה, אינני יודע. על כל פנים זו תזה מעניינת. הוא הדין לגבי ההתחקות של שמיר אחר מקורות זרים שהשפיעו על עגנון, אף שהסופר חתן פרס נובל אהב להציג את עצמו כאילו הוא לא

הושפע מאיש, ויצירתו המשך ישיר היא לספרי המקרא ולמשוררי ספרד. זוות ייחודית היא זו העוסקת ביחסים שבין עגנון ובין ביאליק.

דברים כדורבנות מטיחה המחברת בכל מי שמנסה לראות בשירה רומן מפתח, שאפשר בדרך זו או אחרת לעמוד על מודלים במציאות, ששימשו את הסופר הגאוני. היא אפילו מביאה מסמך נדיר, ובו דברים שאמר עגנון בישיבה של האקדמיה ללשון העברית: "מימי לא נתכוונתי להעלות בסיפורי דמות שיכולים לומר עליה, לפלוני זה נתכוון המחבר, אלא ברית כרותה למספר אמיתי, שכל נפש שהוא עושה בסיפורו נפש חיה היא".

דאגתה מכך שהחיפוש אחר האנשים האמיתיים שמאחורי הדמויות ברומן, מורחבת היטב. עם זאת לא הושם כאן דגש מספיק על עניין אחר, שהוא לדעתי בלבת היחס אל עגנון. שמיר עומדת שוב ושוב על הממד האלגורי של הרומן. קביעתה, ששירה נכתב בעת מלחמת העצמאות, עשר שנים לאחר האירועים ברומן, מבקשת קריאה אלגורית. הרבסט הוא יעקב-ישראל, הנרייטה - ולדנית ומטפחת, ואילו שירה היא הכוח ההרסני.

בעיני הנבואה ראה עגנון מה יהיה גורלה של המדינה היהודית. השלטון משחית. הרבסט ושירה חיים יחד במדינה, שכמוה כבית מצורעים. הכל יסתאב. בכל תפגע הצרעת – הפוליטיקה המלוכלכת, שתהרוס את כל מה שנבנה כאן. הוא צודק, ממש כאילו כתב את שירה כיום.

עגנון, לפי שמיר, כתב את שירה שלו ככתב אזהרה וטיפוח למדינה העברית החדשה. הרבסט הוא יעקב-ישראל, הנרייטה היא אירופה ושירה היא המדינה החדשה, שהעולם יתייחס אליה כאל מצורעת. אכן, נבואי ומדויק יותר מזה עגנון לא יכול היה להיות.

אם זאת שירה חדשה, אינני יודע. ברור הוא כי ספרה של שמיר מצטרף למדף נאה, של המתחקים על שורשיו של הרומן, ולא אלה שרוצים בכל כוחם לגלות מיהו מי.

ויש גם חשש כבד. זה החשש כי גורלו של הרומן שירה ושל עגנון בכלל עלול להיות כגורלו של אורי ניסן גנסין, המחדש הגדול של הספרות העברית, שעכשיו בן הדור לא יבין דבר וחצי דבר מכתביו. הוא הדין בס' יזהר.

ומה על עגנון? האם הדור הצעיר יוכל להתמודד, ברמת השפה, שלא לדבר כלל על "מפתח" (של אישים שבלאו הכי כבר הלכו לעולמם, אם אכן היו דגם "מפתח")? האם עגנון ישקע בשכחה משום העובדה הפשוטה, שתלמיד תיכון מסיים בית ספר בלי לדעת עברית כהלכה, שלא לדבר על עגנונית? כאן טמונה סכנה שעל חוקרים לתת את דעתם עליה, כי אחרת עלול לפקוד את יצירת עגנון הנורא בגורלות: יקראו אותה רק באוניברסיטאות.

ש"י עגנון, "שירה", הוצאת שוקן, 560 עמ'

זיוה שמיר, "שירה חדשה - מה זאת אהבה", הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 406 עמ'

